Young Researcher
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2277-7911 | Impact Factor – 5.958| *Website:* https://yra.ijaar.co.in/
Volume-14, Issue-3 | July – August – September 2025

Original Article

स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिकारांचे विकेंद्रीकरण व त्यांचे सक्षमीकरण : भारतीय लोकशाहीच्या बळकटीकरणाचा अभ्यास

प्रा. राम महादेव चव्हाण

राज्यशास्त्र विभाग,

बॅ. बाळासाहेब खर्डेकर महाविद्यालय, वेंगुर्ला

Manuscript ID: yrj-140320

ISSN: 2277-7911
Impact Factor – 5.958

Volume 14
Issue 3
July-August-Sept.- 2025
Pp. 172 - 177

Submitted: 25 July 2025
Revised: 10 Aug 2025
Accepted: 20 Aug 2025
Published: 10 Sept. 2025

Corresponding Author:
प्रा. राम महादेव चव्हाण

Quick Response Code:

Web. https://yra.ijaar.co.in/

DOI: 10.5281/zenodo.20827970

DOI Link: https://doi.org/10.5281/zenodo.20827970

Creative Commons

OPEN ACCESS

सारांश (Abstract):

भारतीय लोकशाहीची खरी ताकद तळागाळातील लोकसहभागामध्ये आहे. लोकशाही व्यवस्थेचे यश केवळ संसद आणि विधानमंडळांवर अवलंबून नसून स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कार्यक्षमतेवरही अवलंबून असते. भारतामध्ये 73 वी आणि 74 वी घटनादुरुस्ती लागू करून पंचायतराज संस्था आणि नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा देण्यात आला. या सुधारणांमुळे स्थानिक पातळीवरील प्रशासन अधिक लोकाभिमुख, उत्तरदायी आणि सहभागी बनविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. तथापि, अधिकारांचे अपुरे हस्तांतरण, आर्थिक परावलंबित्व आणि प्रशासकीय नियंत्रण यांमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे अपेक्षित सक्षमीकरण पूर्णतः साध्य झालेले नाही. प्रस्तुत संशोधन लेखात विकेंद्रीकरणाची संकल्पना, स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे सक्षमीकरण, त्यांच्यासमोरील आव्हाने आणि भारतीय लोकशाहीच्या बळकटीकरणातील त्यांची भूमिका यांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे.

की-वर्ड्स: विकेंद्रीकरण, सक्षमीकरण, पंचायतराज, स्थानिक स्वराज्य संस्था, लोकशाही, ग्रामसभा.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License (CC BY-NC-SA 4.0), *which permits others to remix, adapt, and build upon the work non-commercially, provided that appropriate credit is given and that any new creations are licensed under identical terms.*

How to cite this article:
प्रा. राम महादेव चव्हाण (2025). स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिकारांचे विकेंद्रीकरण व त्यांचे सक्षमीकरण : भारतीय लोकशाहीच्या बळकटीकरणाचा अभ्यास. Young Researcher, 14(3), 172 - 177.
[*https://doi.org/10.5281/zenodo.20827970*](https://doi.org/10.5281/zenodo.20827970)

Young Researcher
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2277-7911 | Impact Factor – 5.958| Website: https://yra.ijaar.co.in/
Volume-14, Issue-3 | July – August – September 2025

प्रस्तावना:

भारतातील लोकशाही व्यवस्था ही बहुस्तरीय शासन व्यवस्थेवर आधारित आहे. केंद्र, राज्य आणि स्थानिक शासन हे लोकशाहीचे तीन महत्त्वाचे स्तर मानले जातात. यापैकी स्थानिक स्वराज्य संस्था हा लोकशाहीचा सर्वात जवळचा आणि लोकांशी थेट संबंध असलेला स्तर आहे.

महात्मा गांधी यांनी "ग्रामस्वराज्य" या संकल्पनेद्वारे प्रत्येक गाव स्वयंपूर्ण आणि स्वायत्त असावे, अशी कल्पना मांडली. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 40 मध्ये ग्रामपंचायतींच्या स्थापनेचा निर्देश देण्यात आला. तथापि, स्थानिक स्वराज्य संस्थांना खऱ्या अर्थाने घटनात्मक संरक्षण 1992 मधील 73 वी आणि 74 वी घटनादुरुस्तीमुळे प्राप्त झाले.

या घटनादुरुस्तींनी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना लोकशाहीचा तिसरा स्तर म्हणून मान्यता दिली आणि अधिकार, निधी व जबाबदाऱ्या प्रदान करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु आजही अनेक राज्यांमध्ये विकेंद्रीकरण अपूर्ण असल्याचे दिसून येते.

संशोधन समस्या (Research Problem):

73 वी आणि 74 वी घटनादुरुस्ती लागू होऊन तीन दशकांपेक्षा अधिक काळ लोटला असला तरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अपेक्षित आर्थिक, प्रशासकीय आणि राजकीय स्वायत्तता मिळालेली नाही. त्यामुळे विकेंद्रीकरण आणि सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेची परिणामकारकता तपासणे आवश्यक ठरते.

संशोधन प्रश्न (Research Questions):

1. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या विकेंद्रीकरणाची संकल्पना कितपत प्रभावी ठरली आहे?
2. 73 वी आणि 74 वी घटनादुरुस्ती स्थानिक लोकशाही मजबूत करण्यात कितपत यशस्वी ठरली?
3. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या सक्षमीकरणातील प्रमुख अडथळे कोणते आहेत?
4. आर्थिक स्वायत्ततेचा स्थानिक प्रशासनावर काय परिणाम होतो?
5. स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे सक्षमीकरण भारतीय लोकशाहीला कशा प्रकारे बळकटी देते?

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives):

1. विकेंद्रीकरणाची संकल्पना स्पष्ट करणे.
2. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या घटनात्मक विकासाचा अभ्यास करणे.
3. 73 वी आणि 74 वी घटनादुरुस्तीचे विश्लेषण करणे.

Young Researcher
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2277-7911 | Impact Factor – 5.958| Website: https://yra.ijaar.co.in/
Volume-14, Issue-3 | July – August – September 2025

4. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या सक्षमीकरणाचे मूल्यमापन करणे.
5. स्थानिक स्वराज्य संस्थांसमोरील आव्हाने ओळखणे.
6. भारतीय लोकशाहीच्या बळकटीकरणात त्यांचे योगदान स्पष्ट करणे.

संशोधन गृहीतके (Hypotheses):

- H1: अधिकारांचे विकेंद्रीकरण स्थानिक प्रशासन अधिक प्रभावी बनवते.
- H2: आर्थिक स्वायत्तता नसल्यास स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे सक्षमीकरण अपूर्ण राहते.
- H3: स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील लोकसहभाग लोकशाही अधिक मजबूत करतो.
- H4: 73 वी आणि 74 वी घटनादुरुस्ती असूनही अनेक राज्यांमध्ये वास्तविक विकेंद्रीकरण मर्यादित आहे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

प्रस्तुत संशोधन हे गुणात्मक (Qualitative) आणि विश्लेषणात्मक (Analytical) स्वरूपाचे आहे. संशोधनासाठी दुय्यम माहिती स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे.

माहितीचे स्रोत:

- भारतीय राज्यघटना
- 73 वी व 74 वी घटनादुरुस्ती
- बलवंतराय मेहता समिती अहवाल (1957)
- अशोक मेहता समिती अहवाल (1978)
- एल.एम. सिंघवी समिती अहवाल (1986)
- पंचायतराज मंत्रालयाचे अहवाल
- संशोधन जर्नल्स व पुस्तके

विकेंद्रीकरणाची संकल्पना:

विकेंद्रीकरण म्हणजे शासनाचे अधिकार, जबाबदाऱ्या आणि संसाधने उच्च स्तरावरून खालच्या स्तरावरील संस्थांकडे हस्तांतरित करणे.

विकेंद्रीकरणाचे प्रकार:

1. राजकीय विकेंद्रीकरण:

निवडून आलेल्या प्रतिनिधींना निर्णय प्रक्रियेत अधिकार देणे.

2. प्रशासकीय विकेंद्रीकरण:

स्थानिक पातळीवर प्रशासन चालविण्याचे अधिकार प्रदान करणे.

3. आर्थिक विकेंद्रीकरण:

निधी उभारणी व खर्चाचे अधिकार स्थानिक संस्थांना देणे.

Young Researcher
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2277-7911 | Impact Factor – 5.958| Website: https://yra.ijaar.co.in/
Volume-14, Issue-3 | July – August – September 2025

लोकशाही व्यवस्थेत विकेंद्रीकरणामुळे निर्णय प्रक्रिया अधिक उत्तरदायी व लोकाभिमुख बनते.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा घटनात्मक विकास:

भारतात स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या विकासामध्ये विविध समित्यांचे महत्त्वपूर्ण योगदान राहिले आहे.

- बलवंतराय मेहता समिती (1957): या समितीने त्रिस्तरीय पंचायतराज प्रणालीची शिफारस केली.
- अशोक मेहता समिती (1978): स्थानिक संस्थांना अधिक आर्थिक व प्रशासकीय अधिकार देण्याची शिफारस केली.
- एल.एम. सिंघवी समिती (1986): स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा देण्याचा आग्रह धरला.

या शिफारशींच्या आधारे 73 वी आणि 74 वी घटनादुरुस्ती लागू करण्यात आली.

73 वी आणि 74 वी घटनादुरुस्ती: एक विश्लेषण:

73 वी घटनादुरुस्ती:

- ग्रामसभा
- ग्रामपंचायत
- पंचायत समिती
- जिल्हा परिषद
- आरक्षण व्यवस्था
- राज्य वित्त आयोग

74 वी घटनादुरुस्ती:

- नगरपालिका
- महानगरपालिका
- नगर परिषद
- महानगर नियोजन समिती

या घटनादुरुस्तींनी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक संरक्षण दिले आणि लोकशाहीचा विस्तार तळागाळापर्यंत नेला.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे सक्षमीकरण:

सक्षमीकरण ही केवळ अधिकार देण्याची प्रक्रिया नसून संस्थांना स्वतंत्रपणे कार्य करण्यास सक्षम बनविण्याची प्रक्रिया आहे.

राजकीय सक्षमीकरण:

महिला, अनुसूचित जाती-जमाती आणि इतर मागासवर्गीय घटकांना आरक्षण मिळाल्यामुळे राजकीय प्रतिनिधित्व वाढले.

आर्थिक सक्षमीकरण:

वित्त आयोगांच्या माध्यमातून निधी उपलब्ध करून देण्यात आला. मात्र अनेक स्थानिक संस्था आजही राज्य सरकारांवर अवलंबून आहेत.

Young Researcher
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2277-7911 | Impact Factor – 5.958| Website: https://yra.ijaar.co.in/
Volume-14, Issue-3 | July – August – September 2025

प्रशासकीय सक्षमीकरण:

विकास योजना, स्वच्छता, पाणीपुरवठा, शिक्षण, आरोग्य यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये स्थानिक संस्थांना जबाबदाऱ्या देण्यात आल्या.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांसमोरील आव्हाने : एक चिकित्सक विश्लेषण:

1. आर्थिक परावलंबित्व: बहुतांश स्थानिक संस्था स्वतःचे पुरेसे उत्पन्न निर्माण करू शकत नाहीत.

2. अधिकारांचे अपुरे हस्तांतरण: घटनात्मक तरतुदी असूनही अनेक राज्यांमध्ये अधिकारांचे पूर्ण हस्तांतरण झालेले नाही.

3. प्रशासकीय हस्तक्षेप: स्थानिक निर्णय प्रक्रियेत राज्य प्रशासनाचा प्रभाव कायम आहे.

4. लोकसहभागाचा अभाव: अनेक ठिकाणी ग्रामसभा नियमित होत नाहीत किंवा त्यामध्ये लोकांचा सहभाग मर्यादित असतो.

5. क्षमताविकासाचा अभाव: निवडून आलेल्या प्रतिनिधींना आवश्यक प्रशिक्षण मिळत नाही.

भारतीय लोकशाहीच्या बळकटीकरणातील भूमिका:

स्थानिक स्वराज्य संस्था:

- लोकशाहीचा पाया मजबूत करतात.
- नागरिकांचा शासनातील सहभाग वाढवतात.
- सामाजिक न्यायाला चालना देतात.
- महिला नेतृत्व विकसित करतात.
- विकास प्रशासन अधिक प्रभावी बनवतात.

केरळसारख्या राज्यांमध्ये लोकनियोजन मोहिमेद्वारे स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे प्रभावी सक्षमीकरण झालेले दिसून येते. यावरून स्पष्ट होते की वास्तविक विकेंद्रीकरणामुळे विकास प्रक्रियेत लोकांचा सहभाग वाढतो.

निष्कर्ष:

स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिकारांचे विकेंद्रीकरण आणि त्यांचे सक्षमीकरण हे भारतीय लोकशाहीच्या बळकटीकरणासाठी अत्यावश्यक आहे. 73 वी आणि 74 वी घटनादुरुस्ती ही लोकशाहीच्या विकेंद्रीकरणातील ऐतिहासिक पावले ठरली असली तरी वास्तविक सक्षमीकरण अजूनही अपूर्ण आहे.

या संशोधनातून असे दिसून येते की स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या प्रभावी कार्यासाठी "3F" म्हणजे Functions (कार्ये), Funds (निधी) आणि Functionaries (मनुष्यबळ) यांचे पूर्ण हस्तांतरण आवश्यक आहे. आर्थिक स्वायत्तता, प्रशासकीय स्वातंत्र्य आणि सक्रिय लोकसहभाग याशिवाय ग्रामस्वराज्याची संकल्पना पूर्णत्वास जाऊ शकत नाही.

भारतीय लोकशाही अधिक सहभागी, उत्तरदायी आणि लोकाभिमुख बनविण्यासाठी

स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे सक्षमीकरण ही काळाची गरज आहे.

सूचना (Recommendations):

- स्थानिक संस्थांना अधिक आर्थिक स्वायत्तता प्रदान करावी.
- राज्य वित्त आयोग नियमितपणे कार्यरत ठेवावा.
- ग्रामसभांना अधिक अधिकार व निर्णयक्षमता द्यावी.
- स्थानिक प्रतिनिधींसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवावेत.
- ई-गव्हर्नन्स आणि सामाजिक लेखापरीक्षणाचा विस्तार करावा.
- राज्य सरकारचे अनावश्यक हस्तक्षेप कमी करावेत.

संदर्भसूची (References):

1. Basu, D.D. (2021). Introduction to the Constitution of India. LexisNexis.
2. Mathew, George (1994). Panchayati Raj in India: From Legislation to Movement. Concept Publishing.
3. Maheshwari, S.R. (2011). Local Government in India. Lakshmi Narain Agarwal.
4. Singh, Hoshiar (2000). Local Government: Theory and Practice. Kitab Mahal.
5. Austin, Granville (1999). Working a Democratic Constitution. Oxford University Press.
6. Government of India. The Constitution (73rd Amendment) Act, 1992.
7. Government of India. The Constitution (74th Amendment) Act, 1992.
8. बलवंतराव मेहता समिती अहवाल (1957)
9. अशोक मेहता समिती अहवाल (1978)
10. L.M. सिंघवी समिती अहवाल (1986)
11. Second Administrative Reforms Commission Report (2007).
12. Ministry of Panchayati Raj, Government of India.
13. Maharashtra Panchayati Raj Act, 1961.